ब्रह्मबिन्दूपनिषद्

मूळ संस्कृत संहिता, मराठी अनुवाद, आवश्यक टीपांसह

संपादक व अनुवादक

डॉ. नीलेश जोशी

M.A. Sanskrit, NET, SET, Ph.D. व्याकरणशास्त्री

eBook Publication Pvt. Ltd.®

ब्रह्मबिन्दूपनिषद्

मूळ संस्कृत संहिता, मराठी अनुवाद, आवश्यक टीपांसह

संपादक व अनुवादक

डॉ. नीलेश जोशी

M.A. Sanskrit, NET, SET, Ph.D. व्याकरणशास्त्री

॥ग्रन्थ एव गुरुः॥

eBook Publication Pvt. Ltd.®

प्रथमावृत्ती : ऑक्टोबर २०१७

ब्रह्मबिन्दूपनिषद्

मूळ संस्कृत संहिता, मराठी अनुवाद, आवश्यक टीपांसह

संपादक व अनुवादक : डॉ. नीलेश जोशी,

वरिष्ठ भाषाशास्त्रज्ञ, IIT मुंबई,

पवई, महाराष्ट्र ४०००७६

प्रथमावृत्ती : बलिप्रतिपदा, २० ऑक्टोबर, २०१७

प्रकाशक:

eBook Publication Pvt. Ltd.®

4/47, उदय को. हौ. सोसायटी,

आरे रोड, गोरेगाव पश्चिम,

मुंबई, महाराष्ट्र, भारत, ४०००६२

Telephone: +91 7038164022

Email: publicationebook@gmail.com

Website: https://archive.org/details/@ebook_publcation

eBook Terms & Conditions

1. This eBook* may be

a. Distributed without modification or sale.

b. Copied for personal and educational use.

c. Printed for personal and educational use.

2. This eBook* may NOT be

a. Sold individually or as part of package.

b. Modified in any way.

c. Reversed-engineered.

***eBook refers to this PDF and any of its content including pages and images in either electronic or printed form.**

संपादकीय

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

ब्रह्मबिन्दूपनिषद्वेद्यपदतत्त्वस्वरूपकम् ।

पारमैश्वर्यविभवं रामचन्द्रपदं भजे ॥

ब्रह्मबिंदूपनिषदाद्वारे जाणण्यास योग्य, पदतत्त्व स्वरूप, पारमैश्वर्याच्या वैभवाने संपन्न रामचंद्रपदाचे मी सेवन, भजन करतो.

२२ श्लोकांचे हे उपनिषद असून यात मनाविषयी वर्णन आढळते. मन हे शुद्ध व अशुद्ध स्वरूपाचे असून मनच व्यक्तीच्या बंधन व मोक्षाचे कारण असते असे सांगितले आहे. म्हणून मोक्षाची इच्छा करणाऱ्याने मनास विषयांपासून दूर ठेवावे. मनाचे हृदयात लीन होणे म्हणजेच ज्ञान, तोच मोक्ष होय. मनाला निर्विकल्प करण्यासाठी प्रणवसाधनेचे उच्चारण केले आहे. प्रणवसाधनेने मन शुद्ध करून तो वासुदेव मीच आहे असे ज्ञान होते तेव्हा तोच व्यक्ती स्वतः वासुदेव होतो असे सांगून उपनिषद पूर्ण होते.

eBook Publication Pvt. Ltd.® या पुस्तकाचे प्रकाशन करण्याचे मान्य केले त्याबद्दल मी त्यांचा विशेष आभारी आहे. वाचकांना हे छोटेखानी अप्रसिद्ध उपनिषद आवडेल, अशी आशा व्यक्त करतो. बाकी यशापयशबद्दलच्या अवघ्या आशा श्रीरामार्पण !!

डॉ.नीलेश जोशी

बलिप्रतिपदा, २० ऑक्टोबर, २०१७

ब्रह्मबिन्दु-उपनिषत्

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

ब्रह्मबिन्दूपनिषद्वेद्यपदतत्त्वस्वरूपकम् ।

पारमैश्वर्यविभवं रामचन्द्रपदं भजे ॥

ब्रह्मबिंदूपनिषदाद्वारे जाणण्यास योग्य, पदतत्त्व स्वरूप, पारमैश्वर्याच्या वैभवाने संपन्न रामचंद्रपदाचे मी सेवन, भजन करतो.

॥ शान्तिपाठः ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ।

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

हे देवांनो ! आम्ही यजन करीत कानांनी कल्याणकारक वचने ऐकावीत, डोळ्यांनी कल्याणकारक पाहावे. सुदृढ अंगांनी व या शरीराने भगवंताची स्तुती करीत जेवढे आयुष्य आहे, तेवढे देवांचे हित करण्याची कामी यावे.

सुयश प्रदान करणारा इंद्र आमचे कल्याण करो, संपूर्ण विश्वाचे ज्ञान असणारा पूषा देव आमचे कल्याण करो, अरिष्टांचे चक्र संपविणारा गरुड आमचे कल्याण करो, बृहस्पती आमच्यासाठी कल्याणकारक गोष्टी प्रदान करो.

त्रिविध तापांची शांती होवो, शांती होवो, शांती होवो.

===

मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च ।

अशुद्धं कामसङ्कल्पं शुद्धं कामविवर्जितम् ॥ १ ॥

शुद्ध व अशुद्ध असे दोन प्रकारचे मन असते, असे सांगितले जाते. विषयभोगांचे संकल्प करणारे ते अशुद्ध मन आणि कामनारहित मन शुद्ध मन होय.

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय पिष्यासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥ २ ॥

माणसाचे मन हेच त्याच्या बंधन व मोक्षाचे कारण आहे. विषयासक्त मन बंधनास आणि विषयभोगरहित मन मोक्षास कारण ठरते, असे समजावे.

यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते ।

अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा ॥ ३ ॥

कारण विषयसंकल्पाने रहित मनच मुक्तीस प्राप्त होते. म्हणूनच मोक्षाची इच्छा बाळगणारा साधक मनास नेहमी विषयांपासून दूर ठेवतो.

निरस्तनिषयासङ्गं सन्निरुद्धं मनो हृदि ।

यदाऽऽयात्यात्मनो भावं तदा तत्परमं पदम् ॥ ४ ॥

जेव्हा मनातून विषयासक्ती निघून जाते आणि मन हृदयात स्थिर होऊन उन्मनीभावास प्राप्त होते, तेच परम पद होय.

तावदेव निरोद्धव्यं यावद्धृति गतं क्षयम् ।

एतज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषो न्यायश्च विस्तरः ॥ ५ ॥

जोपर्यंत मन हृदयात लय पावत नाही, तोपर्यंत मनाचा निरोध करावा. मनाचे हृदयात लीन होणे म्हणजेच ज्ञान, तोच मोक्ष होय. याशिवाय इतर सर्व केवळ ग्रंथविस्तार आहे.

नैव चिन्त्यं न चाचिन्त्यं न चिन्त्यं चिन्त्यमेव च ।

पक्षपातविनिर्मुक्तं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ६ ॥

जेव्हा काहीही चिंतनीय राहत नाही किंवा अचिंतनीय शिल्लक राहत नाही. चिंतनीय, अचिंतनीय या दोहोंबद्दलच्या पक्षपातापासून मुक्त झालेले साधकाचे मन ब्रह्मभावास प्राप्त होते.

स्वरेण सन्धयेद्योगमस्वरं भावयेत्परम् ।

अस्वरेणानुभावेन नाभावो भाव इष्यते ॥ ७ ॥

स्वराने म्हणजे ॐकाराच्या नादाने परमात्म्याचे ध्यान करावे आणि प्रणवाच्या पलीकडे असलेल्या परम तत्त्वाची भावना अर्थात चिंतन करावे. प्रणवातीत परमतत्त्वाची त्या भावनेने – चिंतनाने भावरूप परमात्म तत्त्वाचीच प्राप्ती होते, अभावाची नाही.

तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम् ।

तदब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म सम्पद्यते ध्रुवम् ॥ ८ ॥

तेच कलारहित, विकल्पशून्य, निरंजन (म्हणजे मायारूपी मलरहित) ब्रह्म आहे. “ते ब्रह्म मी आहे” हे जाणून साधक निश्चितपणे स्वतःच ब्रह्म होतो.

निर्विकल्पमनन्तं च हेतुवृत्तान्तवर्जितम् ।

अप्रमेयमनाद्यं च ज्ञात्वा च परमं शिवम् ॥ ९ ॥

विकल्परहित, अनंत, हेतू व वृत्तांत (दृष्टांत) रहित, अप्रमेय, अनादी परम कल्याणकारक ब्रह्मास जाणून साधक निश्चितपणे स्वतःच ब्रह्म होतो.

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ १० ॥

ना नियमन, ना उत्पत्ती, ना बंधन, ना शासन, ना मोक्षाची इच्छा, ना मोक्ष ही अवस्था म्हणजेच परमार्थता अर्थात परमार्थ बोध होय.

एक एवाऽऽत्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।

स्थानत्रयव्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ११ ॥

जाग्रत, स्वप्न व सुषुप्ती या तिन्ही अवस्थामध्ये आत्मा हा एकच आहे, असे मानावे. या तीन अवस्थांच्या पलीकडे गेलेल्या साधकाला गेलेल्या साधकाला पुनर्जन्म घ्यावा लागत नाही.

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृष्यते जलचन्द्रवत् ॥ १२ ॥

सर्व भूतमात्रांचा एकच अंतर्यामी आत्मा प्रत्येक प्राणिमात्रांमध्ये स्थिर आहे. पाण्यात प्रतिबिंबित होणाऱ्या चंद्राप्रमाणे तो (आत्मा) एकच असून अनेक रूपामध्ये दिसतो.

घटसंवृतमाकाशं नीयमानो घटे यथा ।

घटो नीयेत नाऽकाशः तद्धाज्जीवो नभोपमः ॥ १३ ॥

घड्यामध्ये आकाश भरलेले आहे, जसे घडा फुटल्यानंतर केवळ घड्याचाच नाश होतो, आकाशाचा नाही. त्याप्रमाणे देहधारी जीवसुद्धा त्या आकाशासारखा आहे.

घटवद्विविधाकारं भिद्यमानं पुनः पुनः ।

तद्भेदे न च जानाति स जानाति च नित्यशः ॥ १४ ॥

(जीवमात्रांचे हे शरीर सुद्धा) घड्याप्रमाणे असलेले वारंवार नष्ट होत असते. ते नष्ट होणारे जड शरीर त्या ब्रह्मास बिलकूल जाणत नाही, पण तो परमात्मा- चैतन्य नेहमी सर्वकाही जाणून असतो.(अर्थात तो सर्वसाक्षी आपल्या केवळ ज्ञानी स्वभावामुळे प्रत्येक शरीरास जाणून असतो.)

शब्दमायावृतो यावत्तावत्तिष्ठति पुष्करे ।

भिन्नो तमसि चैकत्वमेक एवानुपश्यति ॥ १५ ॥

जोपर्यंत नाममात्र अस्तित्व असलेल्या मायेने जीवात्मा झाकलेला आहे, तोपर्यंत तो हृदयरूपी कमळात बद्धासारखा राहतो. पण जेव्हा अज्ञानरूपी अंधकाराचा नाश होतो, तेव्हा जीवात्मा व परमात्मा नित्य एकतेचे दर्शन घडते.

शब्दाक्षरं परं ब्रह्म तस्मिन्क्षीणे यदक्षरम् ।

तद्विद्वानक्षरं ध्यायेच्च्यदीच्छेच्छान्तिमात्मनः ॥ १६ ॥

शब्दब्रह्म (ओंकार) अक्षर आहे आणि परब्रह्म ही अक्षर आहे. पण यापैकी ज्याच्या क्षीण होण्यानंतर ही जो अक्षर-अक्षय राहतो, तो खरा अक्षर आहे. जो विद्वान परमशांती मिळवू इच्छितो, त्याने परमात्म्याचे ध्यान केले पाहिजे.

द्वे विद्ये वेदितव्ये तु शब्दब्रह्म परं च यत् ।

शब्दब्रह्माणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १७ ॥

शब्दब्रह्म व परब्रह्म अशा दोन विद्या जाणून घेण्यास योग्य आहेत. यापैकी जो शब्दब्रह्म विद्येत (म्हणजे ओंकार साधनेत) पारंगत आहे, तो परब्रह्मास प्राप्त होतो.

ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानवीज्ञानतत्परः ।

पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः ॥ १८ ॥

बुद्धिमान मनुष्याने ग्रंथाचे अध्ययन करून ज्ञान-विज्ञान तत्त्वतः जाणून घ्यावे आणि अनावश्यक गोष्टींचा त्याग करावा जसे धान्याची इच्छा करणारा मनुष्य पेंढा टाकून देतो.

गवामनेकवर्णानां क्षीरस्याप्येकवर्णता ।

क्षीरवत्पश्यते ज्ञानं लिङ्गिनस्तु गवां यथा ॥ १९ ॥

अनेक रंगाच्या गाईंचे दूध एकाच रंगाचे असते. त्याप्रमाणे ज्ञानी मनुष्य अनेक सांप्रदायिक लोकांच्या ज्ञानाकडे गाईच्या दुधाप्रमाणे पाहतो.

घृतमिव पयसि निगूढं भूते भूते च वसति विज्ञानम् ।

सततं मनसि मन्थयितव्यं मनु मन्थानभूतेन ॥ २० ॥

जसे दुधामध्ये तूप दडलेले असते, तसे प्रत्येक प्राणिमात्रांत विज्ञान (चिन्मय ब्रह्म) राहत असते. मनाने मंथन सतत केले पाहिजे (म्हणजे दुधातील तुपाप्रमाणे आपल्यातील चैतन्य प्रकट होईल).

ज्ञाननेत्रं समाधाय चोद्धरेद्वह्निवत्परम् ।

निष्कलं निश्चलं शान्तं तद्ब्रह्माहमिति स्मृतम् ॥ २१ ॥

त्यानंतर ज्ञानरूपी नेत्र प्राप्त करून कलारहित, निर्मळ, शांत असे ते ब्रह्म मी आहे असा त्या तेजस्वी ब्रह्माचा अनुभव घ्यावा.

सर्वभूताधिवासं यद्भूतेषु च वसत्यपि ।

सर्वानुग्राहकत्वेन तदस्म्यहं वासुदेवः तदस्म्यहं वासुदेव इति ॥ २२ ॥

ज्याच्या ठिकाणी सगळया भूतमात्रांचा निवास आहे आणि जो सर्व भूतमात्रांमध्ये निवास करतो, जो सर्वांवर अनुग्रह, दया करणारा आहे, तो सर्वात्मा वासुदेव मी आहे, तो सर्वात्मा वासुदेव मी आहे.

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ।

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

॥ इति ब्रह्मबिन्दूपनिषत्समाप्ता ॥

==============================

eBook Publication Pvt. Ltd.®

ब्रह्मबिन्दूपनिषद्

२२ श्लोकांचे हे उपनिषद असून यात मनाविषयी वर्णन आढळते. मन हे शुद्ध व अशुद्ध स्वरूपाचे असून मनच व्यक्तीच्या बंधन व मोक्षाचे कारण असते, असे सांगितले आहे. म्हणून मोक्षाची इच्छा करणाऱ्याने मनास विषयांपासून दूर ठेवावे. मनाचे हृदयात लीन होणे म्हणजेच ज्ञान, तोच मोक्ष होय.

मनाला निर्विकल्प करण्यासाठी प्रणवसाधनेचे उच्चारण केले आहे. प्रणवसाधनेने मन शुद्ध करून तो वासुदेव मीच आहे असे ज्ञान होते, तेव्हा तोच व्यक्ती स्वतः वासुदेव होतो, असे सांगून उपनिषद पूर्ण होते.

डॉ.नीलेश जोशी

बलिप्रतिपदा, २० ऑक्टोबर २०१७

